

Арт-терапевтичні методики в довгострокових програмах
соціально-психологічної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у місцеві
громади.

Раньше говорила, хочу домой, а теперь хочу дом...

Белоус Е., блогер

Гундертайло Юлія,

*співзасновник та член Правління ВГО «Арт-терапевтична асоціація»
(Київ), м.н.с. Інституту соціальної НАПН України, професійний член ГО
«Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих
подій», волонтер Психологічної Кризової Служби, волонтер «Армії
спасіння», керівник проекту для ВПО «Нові кияни».*

Стаття присвячена аналізу можливостей арт-терапії у довгострокових програмах соціально-психологічної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у місцеві громади. Зазначено, що психологічна допомога ВПО потребує формування спеціальних компетенцій у спеціалістів. Описано особливості арт-терапії для відновлення неперервності ВПО (когнітивної, міжособистісної, функціональної, особистісної) у довготривалих арт-терапевтичних програмах.

Ключові слова: арт-терапія, травматичні події, інвалідизація, неперервність, інтеграція.

Статья посвящена анализу возможностей арт-терапии в долгосрочных программах социально-психологической интеграции внутренне перемещенных лиц в местные общины. Отмечено, что психологическая помощь ВПЛ требует формирования специальных компетенций у специалистов. Описаны особенности арт-терапии для восстановления непрерывности ВПЛ (когнитивной, межличностной, функциональной, личностной) в длительных арт-терапевтических программах.

Ключевые слова: арт-терапия, травматические события, инвалидизация, непрерывность, интеграция.

The article is devoted to the analysis of the possibilities of art therapy in long-term programs of socio-psychological integration of internally displaced persons into local communities. It is noted that the psychological assistance of the IDPs requires the formation of special competencies for specialists. Features of art therapy for restoring the continuity of IDPs (cognitive, interpersonal, functional, personal) in long-term art-therapeutic programs are described.

Keywords: arttherapy, traumatizingevents, disability, continuity, integration

Постановка наукової проблеми та її значення. Три роки тому ніхто не міг навіть подумати, що військові дії на окремих територіях України можуть відбуватися роками. Більшість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) мріяли повернутися додому, усі організації, в тому числі державні, будували свої стратегії роботи з ВПО з розрахунку, що люди зможуть повернутися до своїх домівок через кілька місяців. Проте й на сьогоднішній день ці особи не можуть цього зробити. Сучасні дослідники зазначають: «Окреслення та розробка підходів до вирішення проблем ВПО має виходити з того, що неоднорідна динаміка подій на Сході країни унеможливорює швидке і безпечне повернення десятків тисяч людей до своїх домівок. Пріоритетним у політиці щодо ВПО має стати адаптація та соціально-економічна інтеграція... Тепер потрібно шукати довгострокові рішення, спрямовані на забезпечення житлом, працевлаштування, соціальну інтеграцію ВПО, реалізацію позитивного потенціалу вимушеної внутрішньої міграції населення з урахуванням особливостей окремих регіонів та уроків міжнародного досвіду». [3]

Тому вже на етапі планування роботи з психологічної підтримки ВПЛ слід чітко окреслювати цілі такої діяльності, зосереджуючись на соціально-психологічній інтеграції у місцеву громаду та виявленні й реалізації людського потенціалу ВПО.

Важливим елементом подібних програм має бути психологічне опрацювання досвіду, набутого ВПО. Для цієї категорії населення характерне зосередження уваги на втратах, що сталися у зв'язку з вимушеним переселенням: «Багато ВПО кажуть про психологічну травму у зв'язку з втратою свого власного житла, а також у зв'язку із значним погіршенням умов життя порівняно з попереднім місцем їх проживання»[4,С.288]. Тому важливо допомогти цим людям побачити позитивні аспекти свого нового життя – здобутки, набуті риси характеру, можливості, нові знайомства, щирих друзів, переоцінку цінностей, поновлення сімейних зв'язків, розрив нездорових стосунків.

Одного разу на консультації жіночка із маленького міста на Донбасі розповіла свою історію, як переселення допомогло їй врятувати сина. Вона виховувала дочку і сина сама, батько нічим їм не допомагав, участі у житті підлітка не приймав. Син почав товаришувати з кримінальними особами у своєму районі, ніякі розмови не допомагали. Уже дійшло до того, що довелося його «викупати» з відділку міліції. Думка поміняти місце проживання згорьованій жінці ніколи не спадала. Однак з початком військових дій підлітка разом з іншими однолітками прихистив християнський табір, в який при звичайних обставинах хлопчик просто б не погодився їхати. В результаті зміни оточення школяр зовсім перемінився: став мріяти про професію, вчитися набагато краще в школі, налагодив стосунки з мамою, набув нових друзів і християнських наставників.

Також при організації слід враховувати, що основний контингент ВПЛ – це жінки (за даними Єдиної інформаційної бази даних по ВПЛ частка жінок складає приблизно 62%). Отож левову частку програм слід спрямувати на підтримку жінок та жіночих ініціатив, а також дітей. Часто жінки самостійно змушені турбуватися про сім'ю, вирішувати всі побутові і організаційні, медичні проблеми, адже партнери – якщо сім'я збереглася, як правило, мало цим опікуються, зосереджуючись на роботі. Діти у цій ситуації відчувають себе покинутими, адже жоден з батьків не має ресурсів, аби задовольнити їх

дитячі психологічні потреби. За результатами окремих досліджень «...кожна четверта доросла ВПО і кожна шоста дитина потребують психологічної допомоги» [4] (Опитування «Індекс комфортності переселенця» Опитування проведено у період з 29.07.2015 р. по 11.08.2015 р. громадською ініціативою «Відновлення Донбасу» спільно із соціологічною компанією TNS Ukraine у 7 областях України (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Львівська, Луганська, Миколаївська, Харківська) та м. Києві).

Таким чином уже при плануванні та організації надання психологічної підтримки внутрішньо переміщеним особам слід враховувати всі зазначені аспекти, щоб забезпечити високу ефективність роботи психолога.

Мета статті – проаналізувати особливості арт-терапії в довгострокових програмах соціально-психологічної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у місцеві громади.

Аналіз останніх досліджень проблеми.

Психологічні проблеми внутрішньо переміщених осіб досліджуються в світовій практиці давно, зокрема в Ізраїлі (Мулі Лаад[10].), а також спеціалістами ВОЗ [12].

Тему розпаданя життя після травми на фрагменти розвиває у своїй теорії відновлення неперервності М. Лаад, ізраїльський вчений [10,15]. Також вивчалися особливості особистої неперервності, що розглядається як ідентичність чи Я-концепція. Арт-терапевтичні методи допомоги при роботі з травмою досліджувалися Т.Ю, Колошиною [7], А.Л. Венгер, Е.И. Морозовою [4], О.Л.Вознесенською[5], О.Л.Вознесенською М.Ю. Сидоркіною [6]. Зазначені роботи більше присвячені все ж допомозі для дітей. Ми ж зупинимось на арт-терапії як на ефективному методі в процесі відновлення неперервності для осіб, що пережили травматичні події.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Надання психологічної допомоги ВПЛІ потребує спеціальної додаткової підготовки. Базової психологічної та навіть психотерапевтичної освіти тут замало. Тому перш, чим братися за таку відповідальну роботу, в тому числі волонтерську, з метою попередження повторної травматизації ВПО та професійного вигорання, варто зробити два важливих кроки. Керівники, які вимагають від психологів без спеціальної підготовки проводити роботу з людьми, які пережили травматичні події, грубо порушують Ваші права та права людей (відомі у нас такі випадки), тому відстоюйте свої права на додаткову безкоштовну підготовку чи законну відмову від такої діяльності з власних причин.

Найперше, слід провести невеликий самоаналіз та визначити для себе власну готовність зустрічатися з драматичними й трагічними переживаннями. Адже доведеться вислуховувати історії з обстрілами, пораненнями, страхом смерті, втрати своїх рідних та інше. Окрім того, люди можуть мати протилежні Вашим політичні погляди та своє трактування соціально-політичних реалій.

Запитання до себе:

- Чому я хочу допомагати ВПО?
- Що я отримую від того, що допомагаю ВПО?
- Чи можу я неупереджено та нейтрально ставитись до людей з іншими переконаннями?
- Чи є в мене достатньо сил, насаги та емоційної стабільності, щоб допомагати ВПО в даний час?

Якщо у процесі самоаналізу Ви виявите брак ресурсів чи ще якісь особливості, які унеможливають психологічну допомогу з Вашого боку, не переймайтесь. Ваша прагнення допомогти може бути спрямоване у інше русло – збір гуманітарної допомоги, організація масових заходів, соціальна опіка над людьми похилого віку та інше. Цілком можливо, що в результаті самоаналізу Ви виявите, що на сьогоднішній день Вам самим потрібна допомога і підтримка, отож фокус своєї уваги Вам варто спрямувати на самодопомогу, організацію власного відпочинку, освоєння нових навичок

саморегуляції, збагачення повсякденних практик методиками релаксації та фізичної активності.

Другий крок – освоєння спеціальних навичок та знань щодо психологічної допомоги людям, що пережили травматичні події. Найкраще, звичайно, відвідати спеціалізований курс. Однак, якщо це не можливо, ознайомтеся з відповідною літературою, навчальними відео, попросіть допомоги в більш досвідчених колег. Працювати у цій ситуації краще парами, з людьми, що вже мають певну практику в цій сфері. Така організація допомагає глибше відрефлексувати свої почуття та переживання, що виникають, з однієї сторони, з іншої сторони допомагає уникнути різного роду звинувачень, що можуть бути висунуті зі сторони клієнтів, які знаходяться в складних обставинах. Ізраїльські спеціалісти зауважують, що волонтерська робота не може займати більше 3-х годин на тиждень, інакше є ризик швидкого емоційного вигорання. Робота з ВПО, як і будь-яка психотерапія, потребує супервізійного/інтервізійного супроводу, та особистої терапії спеціаліста. Якщо ви волонтерите – звертайтеся до колег з проханням про безкоштовні/частково оплачені консультації.

Ізраїльські психологи (зокрема О.Гершанов) пропонують при наданні психологічної допомоги ВПО дотримуватися трьох основних правил:

1. Не медикалізувати – намагатися вирішити проблеми в першу чергу психологічними засобами, і медичні препарати призначати в останню чергу. В наших реаліях медикаменти виписують найчастіше психіатри, тому добре мати контакт з перевіреним фахівцем. Слід визнати, що є випадки, коли клієнт потребує підтримки медичними препаратами.
2. Не інвалідизувати – у процесі допомоги, в тому числі і фізичної, не брати на себе всю відповідальність за клієнта (крім критичних ситуацій), а в будь-якому разі нагадувати людині про її власні сили, здатність стояти на ногах (якщо це можливо), опиратися на власні сили і компетенції. Відомо, що в складних ситуаціях дорослі люди можуть регресувати, однак опісля надання першої невідкладної допомоги, важливо повернути людині віру у

свої сили та спроможність. Вторинна травматизація може виникати в результаті зіпероніки постраждалих, навколо яких створюють "травматичну мембрану", яка відгороджує їх від зовнішнього світу, тому варто чітко тримати цю установку у свідомості і в кожній конкретній ситуації спонукали людину до опори на себе, свої знання та досвід.

3. Не принижувати значимість переживань – означає поважно ставитися до переживань клієнта, якими б вони Вам особисто не оцінювалися з огляду на ті події, що розгорталися. *Вторинна травматизація* виникає також в результаті негативних реакцій оточуючих людей, медичного персоналу та працівників соціальної сфери. Негативні реакції проявляються в запереченні самого факту травми, зв'язку між травмою і стражданнями індивіда, обвинуваченні і навіть зневажанні жертв, відмову у наданні допомоги.

Тому важливо провадити профілактику вторинної травматизації за рахунок психоедукації у спільнотах і громадах, а також у рамках підготовки персоналу (медичного, сестринського, педагогічного, соціальних службах, психологів).

Арт-терапія - це напрямок психотерапії, що використовує для зцілення мистецтво в найширшому сенсі. Цілющий ефект мистецтва відомий людству з незапам'ятних часів. Містерії, храмові свята, виготовлення оберегів були невід'ємною частиною життя стародавніх народів. Арт-терапія може використовуватися для дітей і старих, хворих і здорових, для людей з низьким рівнем інтелекту і таких, що мають проблеми з соціальною адаптацією.

У чому ж відмінність звичайної творчості від арт-терапії? Адже клієнти роблять ті ж самі дії - малюють, танцюють і співають? Різниця - в меті роботи. Мета арт-терапевтичної діяльності - самовираження, а мета творчої діяльності - створення естетичного результату, хоча сучасне мистецтво все більше схиляється до полюсу втілення свого власного переживання. Проте арт-терапевтичні продукти повсякчас залишаються все ж творами «для себе»; митці завше більше акцентуються на комунікації творця та глядача.

Також важливим елементом арт-терапії стає обговорення почуттів і переживань, що виникли в процесі роботи, що вимагає спеціальних знань і навичок від консультанта.

Травматичні події - це розрив у тканини життя людини, і арт-терапія має високий потенціал ресурсів «штопання», поєднання частин за рахунок своїх особливостей (тріадичність, метафоричність, ресурсність). Малювання, ліплення, створення колажів - досконалі засоби інтеграції розрізнених частин переживань і почуттів, думок, запахів і звуків, залучають активізацію всіх сенсорних каналів. Окрім того, арт методика часто можна використовувати у великих групах, що в ситуації дефіциту спеціалістів і часу є важливим фактором.

З огляду на наш та міжнародний досвід саме арт-терапія є найдоступнішою і плідною методикою роботи з постраждалим населенням, завдяки тому, що у неї немає жодних протипоказань чи обмежень, вона є варіативним та гнучким інструментом роботи, може бути використана у польових умовах. Також результативною є арт-методика у відновленні життєвої неперервності ВПО, так як для багатьох людей життя після травматичних подій часто розпадається на окремі фрагменти, і перед ними постає завдання інтеграції як внутрішньої, так і соціальної.

Не зважаючи на простоту та доступність, застосування арт-терапевтичних методик потребує певної орієнтації в процесі, тому перед застосуванням арт-методик слід ознайомитися з основними особливостями методу, хоча б за книгами чи відео досвідчених арт-терапевтів. Однак, навіть якщо Ваші клієнти матимуть можливість вільного створення будь-якого творчого продукту, певний позитивний ефект буде мати місце, адже створення дарує частіш за все позитивні емоції. Проте можуть бути і негативні реакції, з якими Ви маєте вміти упоратись.

Арт-терапія здатна сприяти відновленню *неперервності* на символічному рівні, у пласті відчуттів і переживань, гармонізуючи невербальні частини досвіду, що вкрай складно зробити у інших видах вербальної психотерапії.

Саме відновлення *неперервності*, як доводять наші ізраїльські колеги, що працюють з психологічними травмами багато десятиріч поспіль, є базовою опорою для здорового функціонування особистості. Власне висновки і цих психологів, і нейропсихологів співпадають, проте ізраїльська школа сформулювала ефективну прикладну схему визначення видів безперервності та їх поновлення у практиці психоедукації та психоконсультації.

М. Лаад, ізраїльський вчений [10,15], розглядає *принцип неперервності* як основу першої психологічної допомоги, а також подальшої психологічної допомоги тим, хто пережив травматичні події. Зупинимось на тому, як може арт-терапевт працювати над відновленням неперервності.

Когнітивна неперервність - це розуміння людиною життєвих процесів, відстеження логіки і передбачуваності подій. Якщо людина не розуміє, що і чому відбувається, не здатна відстежити причини і наслідки, то у неї підвищується рівень тривожності і виникають сумніви у власному здоровому глузді. Для відновлення когнітивної безперервності арт-терапія пропонує розповідати історії, малювати послідовність, створювати книги, серійні колажі. Таким чином особа поступово відновлює послідовність травматичних подій, може оцінити ситуацію та зрозуміти, як і коли вона поводитися. Адже відомо, що надзвичайні події спричиняють хаос як у думках так і у діях людини. «Мені здавалося, що я схожу з розуму» - зазначають люди часом після травматичних подій, тому прояснення картини подій повертає особі віру в себе і довіру до власного здорового глузду, й стає платформою до активізації діяльності щодо приведення до ладу власних справ. У довготривалих програмах соціально-психологічної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у місцеві громади важливо приділяти увагу баченню майбутнього, на основі тих можливостей, що доступні. Окрім того, важливим завданням на наш погляд, є пошук ресурсів для реалізації своїх планів як у державних, так і недержавних організаціях, а також закордонних фондів. Побудовування майбутнього, у короткотривалій та середньотривалій перспективі спрямовує увагу клієнтів *на можливості і перспективи*, замість

простого очікування повернення контролю України над певними територіями, або фіксації на минулих спокійних роках.

Міжособистісна неперервність - це можливість підтримувати звичні для людини сфери спілкування, будь-то професійний контекст, дружні відносини або родинні зв'язки. Для особистості важливо взаємодіяти з тими, хто її добре знає, кому вона може довіряти.

Побачити і активізувати людські зв'язки допомагають прийоми драматерапії, розмаїте дослідження стосунків у різноманітних техніках. Так людина відкриває для себе грані і значення стосунків у своєму житті, їх роль у підтриманні життєдіяльності. Адже надзвичайні події часто пов'язані з втратами різного роду і характеру. У ВПО це втрата житла та звичного оточення, тому підтримка спілкування з такими людьми (найчастіше родичами) є часто джерелом тих змістів, які дозволяють особистості продовжувати життя.

У програмах соціально-психологічної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у місцеві громади довготривалого характеру важливо сприяти знайомству з місцевими жителями, місцевими звичаями за рахунок створення змішаних груп і проектів у арт-терапевтичному ключі. Ландшафна терапія дозволяє краще пізнати місцевість, в якій оселилися ВПО. Застосування ассамбляжів у роботі ознайомить людей з флорою краю, а кінотерапія може допомогти відшукати спільні цінності з локальною громадою. Важливо також спонукати ВПО описувати і публікувати тексти (у рамках бібліотерапії), що описують їх досвід і переживання, аби розвіяти стереотипи, що ще зустрічаються у ЗМІ. Часто найбільш бідні члени громади ворожо ставляться до ВПО, бо вважають, що недоотримають через них частку матеріальних ресурсів, тому важливо, щоб клієнти усвідомили і оприлюднювали свої вклади у життя спільноти.

Функціональна неперервність - це підтримку життєвих ролей людини, її активності як жінки або чоловіка, сестри-брата, співробітника тощо. Важливо допомогти людині продовжувати функціонувати, виконувати звичні види

діяльності, які допомагають відчувати себе повноцінним членом суспільства. Написання листів, створення своїх історій чи дослідження стосунків через символічні образи допомагає людині підтримувати рольову ідентичність. Таким чином аналіз своїх досягнень та помилок допомагає людині активізувати своє прагнення до самореалізації, що в пору перемін може також призводити до зміни сфери діяльності й нового кроку до втілення мрій. Для деяких переселенців кризова ситуація стала поштовхом до освоєння омріяної професії та сходинкою до реалізації планів, що видавалися примарними. Підтримка активної діяльності ВПО є суттєвою соціальною проблемою, адже ми уже всі стикнулися з феноменом інвалідизації частини переселенців, що в результаті повного соціального забезпечення перестали навіть намагатися вибудувати своє приватне життя на новому місці.

Найважливіше у відновленні цієї неперервності – сприяти відновленню чи створенню щоденних практик, які поновлять у ВПО звичку самим про себе турбуватися і самим себе забезпечувати. Тут важливо виявити, які саме кроки у конкретної людини викликають труднощі, і часто оволодіння новими навичками чи практиками допомагає людині рухатися вперед.

Особистісна неперервність - це відчуття власне особистої ідентичності, яка створюється протягом багатьох років. Образ себе важливо підтримувати, адже це дозволяє особистості залишатися адекватною і збереженою. Малювання себе в різних варіаціях, робота з автопортретом дозволяє пізнавати свої глибинні особливості та спостерігати метаморфози. Травматичні події, що супроводжуються новими станами та переживаннями часто сприймаються як повна переміна особистості і є дуже важливим допомогти людині відновити своє відчуття «Я», розібратися які риси змінилися, а що залишилося таким як раніше. Також важливо щоб людина навчилася елементарним навикам емоційної саморегуляції, бо в нашій культурі такі навички не формуються ні в сім'ї, ні в навчальних закладах. Таким чином особистість підсилює контроль в афективній сфері, що дозволяє підвищити самооцінку. Арт-терапевтичні заняття здатні суттєво

підвищити рівень розвитку емоційного інтелекту та сприяти реалізації більш ефективних практик у повсякденному житті. Найголовніше завдання у цій царині – допомогти людині відновити самооцінку, яка як правило знижується у процесі переживання травматичних подій. Особливо цінними тут можуть бути терапевтичні триптихи, які демонструють зміни і цілісність особистості у часі: минуле, теперішнє, майбутнє.

Якщо раніше психологічна допомога ВПО носила короткостроковий характер, і провадилися заходи для стабілізації осіб – як то епізодичні консультації, одноденні чи двохденні семінари, в тому числі тематичні, то зараз цілком очевидно, що стратегію і тактику психологічної підтримки слід вибудовувати у довготривалій перспективі. Однак першим етапом мають бути *дослідження потреб* тих людей, що оселилися у даній місцевості – вони можуть бути дуже різними. Наприклад, у маленьких містечках це може бути посилена увага місцевих до кожного кроку людини, а у великих мегаполісах – почуття самотності. Відповідно, арт-терапевтичні програми слід вибудовувати саме на локальних і індивідуальних потребах ВПО. Також важливо залучати до таких програм інших спеціалістів – юристів, соціальних працівників, службовців з державних органів, аби люди напряму могли обговорити вирішення свої справ та познайомитися з важливими людьми населеного пункту.

Висновки.

Психологічна допомога ВПО потребує формування спеціальних компетенцій у спеціалістів, і нехтування цим правилом може спровокувати вторинну травматизацію ВПО та професійне вигоряння у професіоналів.

Завдяки варіативності арт-терапії та її особливостям спеціаліст може сформувати продуктивну стратегію та тактику допомоги особі чи групі для відновлення неперервності (когнітивної, міжособистісної, функціональної, особистісної).

Стратегію і тактику психологічної підтримки ВПО варто вибудовувати у довготривалій перспективі, особливо важливо вибудовувати арт-терапевтичні програми на локальних й індивідуальних потребах ВПО.

Література

1. Беберашвили З., Джавахишвили Д., Махашвили Н., Сарджвеладзе Н. Травма и психосоциальная помощь. Практическое руководство, основанное на опыте НПО Грузии / Норвежский Совет по Беженцам. – Тбилиси/Баку, 2001. // Режим доступу: <http://psychologdcpp.in.ua/psychology/files/file195.pdf>
2. Венгер А.Л., Морозова Е.И. Психологическая помощь детям и подросткам после Бесланской трагедии / Владимир : Транзит-ИКС, 2009. – 150 с.
3. Внутрішньо переміщені особи соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf.
4. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія /О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Київ, 2016. – 448 с. ISBN 978-966-02-8076-2/– Режим доступу до ресурсу: http://ier.com.ua/3/Novikova_Amosha_Antonyuk_2016.pdf
5. Вознесенська О.Л., Сидоркіна М.Ю. Арт-терапія у подоланні психічної травми: Практичний посібник / Олена Вознесенська, Марина Сидоркіна. - К. :Золоті ворота, 2015. - 148 с.
6. Гундертайло Ю. Д. Потенціал арт-терапевтичних технологій відновлення життєвої неперервності переселенців / Ю. Д. Гундертайло // Простір арт-терапії: Зб. наук. ст. / УМО, 2016, ГО «Арт-терапевтична асоціація», 2016; Редкол.: Лушин П.В., Чуприков А.П. та ін. – К.: Золоті ворота, 2016. – Вип. 2 (21). – С.25- 32 - з іл
7. Гундертайло Ю. Д. Використання арт-терапевтичних методів для накопичення ресурсів особами, що пережили травматичні події / Ю. Д. Гундертайло // Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій : зб. статей за матер.

- однойменного укр.-пол. наук. семінару (м. Київ, 20–21 червня 2015 р.) / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України; Представництво Польської академії наук у м. Києві; Соціально-психологічний методичний реабілітаційний центр; [наук. ред. Т. М. Титаренко]. – К.: Міленіум, 2015. – 150 с. – С. 57–67.
8. Колошина Т. Ю. Арттерапия в терапии кризисных состояний личности и группы: диссертация ... кандидата психологических наук: Ярославль, 2002, 144 с. // Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/artterapiya-v-terapii-krizisnykh-sostoyanii-lichnosti-i-gruppy#ixzz3Pv8bVy9R>
 9. Копытин А.И. Методы арт-терапии в преодолении последствий травматического стресса – М.: Когито — Центр, 2014. — 203 с.
 10. Лаад М. Теория, практика и способы вмешательства. [Электронный ресурс] / М. Лаад, Э. Хадоми // Центр предупреждения стресса (CSPC), Израиль. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <http://bssr.bspu.by/?mid=107>.
 11. Мельник Л. А., Пилипас Ю. В., Семенко І. М., Остапчук Г. В., Грудій М. А. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України – м. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. – 75 с. \\ Режим доступа до ресурсу: <http://youth-worker.org.ua/downloads/psikhosocialna-dopomoga-vnutrishno-peremishhenim-dityam-yikhnim-batkam-ta-simyam-z-ditmi-zi-skhodu-ukrayini/>
 12. Психическое здоровье беженцев / пер. Т. Дивакова; Всемирная организация здравоохранения. - К.: Сфера, 1998. - 176 с.
 13. Романчук І.О. Психотравма та спричинені нею розлади: прояви, наслідки й сучасні підходи. [Електронний ресурс] / Романчук І.О.. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://neuronews.com.ua/page/psihotravma-ta-sprichineni-neyu-rozladi-proyavi-naslidki-j-suchasni-pidhodi-do-terapiyi>.
 14. Серета Ю.В. Соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб як чинник локальної інтеграції в Україні // Український соціум. 2015. №3

(54) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-3-2015ukr/29-41.pdf>

15. Ajdukovic, D., Kimhi, S., Lahad, M. Resiliency: Enhancing Coping with Crisis and Terrorism [Электронный ресурс] // NATO Science for Peace and Security Series - E: Human and Societal Dynamics, 2015 – Режим доступа до ресурсу: https://www.researchgate.net/profile/Shaul_Kimhi/publication/283340834_Resiliency_Enhancing_Coping_with_Crisis_and_Terrorism/links/5634825708aeb786b702642d.pdf#page=179